

Dr. H. D. de Vries Reilingh

Herverkenning

enkele opmerkingen op het terrein der
sociale geografie

769.6

Herverkenning

enkele opmerkingen op het terrein
der sociale geografie

afscheidscollege van

Dr. H. D. de Vries Reilingh

LEGAAT P. DE RIJTER
Subfaculteit Planologie en Demografie
U.V.A.

als hoogleraar in de
sociale geografie en landbeschrijving
aan de Universiteit van Amsterdam

op 9 oktober 1971

Peter de R-ster
Aldam
20/2/80

Misschien stelt U het helemaal niet op prijs als 'toehoorders' te worden aangesproken. Immers het luistercollege heeft zijn luister verloren en raakt steeds meer in discrediet bij de jongere generatie. Deze wenst niet alleen kritisch mee te denken, maar ook mee te spreken; zij verlangt daarom veeleer een soort discussiecollege.

Nu zou ik er geen principieel bezwaar tegen hebben daarmee ook in een afscheidscollege eens te experimenteren. Alleen – de noodzakelijke voorwaarde van de herhaalbaarheid van het experiment is bij een afscheidscollege als iemands laatste college nu eenmaal per definitie uitgesloten. Daarom moet ik mij bepalen tot de mij vertrouwdere vorm van het kathedercollege. Bovendien moet ik als staande hier achter een kathedrader toch in mijn rol blijven. Overigens wil ik in dit verband wel wijzen op de merkwaardige actuele tegenstrijdigheid, waarbij aan de ene kant 'the silent audience' heftig wordt verworpen en aan de andere kant de kunst van het luisteren vurig wordt verdedigd.

Niettemin ben ik mij bewust veel van Uw geduld te vergen en ik hoop dit college daarom kort te houden.

De consequentie van het voorgaande zou kunnen zijn, dat ik mij zou toelagen op een betoog dat geen tegenspraak duldt. Ik ben echter van mening, dat een betoog over de actuele problematiek van een der menswetenschappen eerder prikkelt tot een wederwoord. Daarom wil ik mij daar achteraf gaarne voor openstellen.

Bij het terugzien op ruim twee decennien sociaal-geografische werkzaamheid als hoogleraar aan deze universiteit dringt zich een zodanige veelheid van ervaringen en gedachten op, dat het ondoenlijk moet heten daar in het kader van één enkel college recht aan te doen wederbaren. Derhalve moet ik mij wel beperken tot 'enkele opmerkingen op het terrein der sociale geografie'.¹

Bij mijn ambtsaanvaarding in 1950 wilde ik zoveel mogelijk voortbouwen op het werk van mijn voorgangers en leermeesters Steinmetz en Ter Veen. Nu was de geestelijke erfenis van Ter Veen kort tevoren in een 'keur uit zijn geschriften' uitgegeven door twee zijner assistenten, Gorter en Vermooten, die als wetenschappelijke medewerkers verbonden bleven aan het Geografisch Seminarium. Weldra bleek mij, dat de titel van genoemde keur, nl. 'Van aardrijkskunde tot sociale weten-

schap'², voor een viervoudige uitleg vatbaar was. Als geograaf dacht ik allereerst ruimtelijk aan het terrein waarover de werkzaamheid van Ter Veen zich had uitgestrekt. In de tweede plaats kon het betekenen, dat Ter Veen het vak had ontwikkeld van de (school-)aardrijkskunde tot één der sociale wetenschappen – een eer welke echter naar mijn mening vooral aan Steinmetz toekwam. Verder was het mogelijk de titel te interpreteren als een samenvatting van de persoonlijke levensgang van Ter Veen, maar daarin kwam niet voldoende tot uitdrukking, dat met name de praktische toepasbaarheid van het vak zijn verdienste was. En tenslotte nog kon men er, als een soort geestelijk testament van Ter Veen, een program voor het vak als zodanig in zien, waarbij – gesteund door de dubbelzinnige term 'sociografie' – de overgang werd voltrokken van de geografie naar de sociale wetenschap bij uitstek, als hoedanig de sociologie werd beschouwd.

Nu wil ik geenszins ontkennen, dat de sociologie de fundamentele sociale wetenschap is, waaraan dus ook de sociale geografie veel van haar begripsvorming, methodiek en inzicht kan ontlelen. Doch het object en de optiek van de sociale geografie zijn anders. Het gaat ons om de geografie van de mens en daarbij dienen wij steeds indachtig te zijn, dat in de benaming 'sociale geografie' het woord 'geografie' het substantief en het woord 'sociale' het adjectief is. De sociologie is het middel, de geografie van mens en samenleving is het doel. De socioloog streeft vooral naar generalisatie, de sociaal-geograaf daarentegen zoekt de differentiatie te verklaren.

Ik kan dit verschil misschien het beste demonstreren aan de hand van de studie van Sjoberg over de pre-industriële stad³. Deze auteur geniet in de kringen der Amerikaanse stadssociologen een zeker aanzien, getuige o.a. zijn uitverkiezing om met andere erkende onderzoekers mede te werken aan de speciale aflevering van de 'Scientific American' over „Cities”⁴.

Sjoberg nu gaat uit van de vooropgezette theorie, dat de pre-industriële stad overall ter wereld wezenlijk dezelfde structuur en ontwikkeling vertoont: reeds op p. 6 stelt hij: 'in structuur of vorm lijken alle pre-industriële steden op elkaar – zij het in Middeleeuws Europa, in traditioneel China, India of waar ook'. In zijn samenvatting stelt hij nog eens uitdrukkelijk, dat hij heeft gewerkt met 'constructed types' op basis van 'alleen die trekken waarvoor empirisch materiaal beschikbaar is voor steden in tenminste meerdere uiteenlopende culturele systemen' (p. 321). Hij spreekt dan ook van 'empirical illustrations ... illustrating the generalisations of this book' (p. 307).

Nu is het wel merkwaardig, dat hij als type-steden heeft geselecteerd: Seoel, Peking, Lhasa, Mekka, Caïro, Fez, Florence en Bokhara. M.a.w. Amerika, Japan en Negritisch Afrika ontbreken geheel, terwijl geheel Europa slechts wordt gerepresenteerd door het laat-Middeleeuwse Florence!

Mogelijk door deze eenzijdige selectie komt hij ertoe te spreken van het feudale karakter der pre-industriële steden, terwijl het ten minste in Europa nota bene juist deze steden zijn geweest die de in wezen rurale feodaliteit hebben doen springen. Tevergeefs zoekt de lezer ook naar een afweging van de betekenis der gilden als sociale institutie in de emancipatiestrijd der stedelijke burgerij. Het adagium 'stadslucht maakt vrij' blijkt voor Sjoberg een onbekende klank, terwijl de betekenis van het geldwezen in de steden en het door Bobek op zo vruchtbare wijze ontwikkelde verschil tussen rente- en investeringskapitalisme nergens te vinden is.

Het toppunt van Sjobergs sociologisme lijkt mij wel zijn bewering, dat alle pre-industriële godsdiensten in wezen gelijk zijn, op grond van de overweging dat godsdienst een sociaal product is en er immers maar één algemene sociale evolutie bestaat!

Het opvallendste is eigenlijk wel, dat van sociologische zijde, met uitzondering van Wheatley, geen noemenswaardig protest is losgekomen tegen deze voorstelling van zaken. Elke rechtgeaarde geograaf komt in opstand tegen een dergelijke vooringenomen wijze van behandeling. Sjoberg kent eenvoudig zijn aardrijkskunde en ook zijn geschiedenis niet. Het moge al waar zijn, dat er in het huidige industriële tijdperk als gevolg van communicatie en acculturatie een zekere convergentie van de uiteenlopende oude stadstypen tot een min of meer genivelleerd modern type valt op te merken (daarom richt de huidige stadsgeografie zich ook meer op de interne structuur der stedelijke agglomeraties en op de stad-ommelandverhouding), voor de pre-industriële steden zijn juist de grotendeels in isolement gegroeide regionaal gedifferentieerde stadstypen kenmerkend.

Uit dit geval moge het verschil in optiek tussen sociologie en sociale geografie blijken. Zodra sociaal-geografen dit verschil veronachtzamen, zullen zij steeds weer blootstaan aan het gevaar van het specifiek sociologische denken.

Ook de hedendaagse cultureel-antropologische tak van de sociologie geeft veelal blijk van eenzelfde generaliserende vooringenomenheid. De in deze kringen bekende Amerikaan Kluckhohn, die zich als spreekbuis van de gehele culturele antropologie opwerpt, stelt het in zijn 'Antro-

pologie en moderne samenleving'⁵ aldus: 'Alle menselijke gemeenschappen, vanaf de 'meest primitieve' tot de 'meest geavanceerde', vormen een continuüm' (p. 280). Even verder sluit Kluckhohn nog nauwer bij de socioloog Sjoberg aan in zijn uitspraak: 'De betekenis nu van de antropologische kennis is dat elke bepaalde levenswijze behoort tot de totale cultuur van de mensheid, van welke elke afzonderlijke cultuur niet meer is dan een tijdelijke fase' (p. 282). Ook hier kan de lezer sterke staaltjes van sociologisme tegenkomen, zoals b.v.: 'de grootste les die de antropologie ons waarschijnlijk kan leren, is die van de onbegrensde plooibaarheid van de 'menselijke natuur'' (p. 294). Het laat zich slechts raden, waarom hier 'menselijke natuur' door de auteur tussen aanhalingstekens is geplaatst.

Ik heb wat uitvoeriger bij dit punt stilgestaan, omdat het vooral in het eerste decennium veel van mijn aandacht heeft gevergd om het afglijden van jongere sociaal-geografen naar de sociologie tegen te houden. Een beslissende steun vond ik daarbij tenslotte in de oprichting van een leerstoel in de planologie aan ons instituut, omdat daardoor de empirische analyse van de bestaande ruimtelijk-sociale verschijnselen, zoals die door de sociale geografie werd beoefend, als het ware een verlengstuk kreeg in de voorbereiding en constructie van de toekomstige ruimte door de planologie.

Zo ontwikkelt de sociale geografie thans haar eigen materiële en formele object, alsook haar eigen methodologie en postulaten. Onmiskenbaar groeit het vak, zowel nationaal als internationaal, naar een grotere eenheid-in-verscheidenheid en naar een doelbewustere programmatische aanpak. Hier ontbreekt mij de tijd om daar verder over uit te wijden – dat zou een verhandeling op zichzelf vergen. Allereerst is het ook een taak der jongeren om dit systeem der sociale geografie te voltooien en ik weet dat daar hard aan wordt gewerkt. Ik acht dan ook de tijd niet ver meer, dat het mogelijk wordt eindelijk een representatief handboek over de grondslagen der sociale geografie te schrijven.

Het zal sommigen Uwer daareven zijn opgevallen, dat ik aardrijkskunde en geschiedenis in één adem noemde. Nu de geschiedenis van een verplicht tot een facultatief vak in de opleiding van de sociaal-geograaf is geworden, rijst de actuele vraag in hoeverre deze geograaf-van-de-mens ook de geschiedenis van de mens dient te kennen. Voor het inzicht in de huidige samenleving moet de kennis van haar genese onontbeerlijk genoemd worden: het heden is nu eenmaal mede een erfenis van het verleden. Voorts wordt de geograaf geconfronteerd met onder-

ontwikkelde gebieden welke in sommige opzichten overeenkomsten vertonen met vroegere stadia van onze eigen samenleving, al dient men hier uiterst voorzichtig te zijn, zoals ik aan het geval-Sjoberg reeds demonstreerde. Elders ziet de geograaf gebieden in versnelde ontwikkeling, waartoe eigenlijk ook ons land zelf moet worden gerekend en het is daarom niet voor niets, dat momenteel met klem het procesdenken als essentieel voor de moderne sociale geografie wordt gesteld. Is dat procesdenken, die zin voor dynamiek en ontwikkeling, niet de inschakeling van de tijdsdimensie naast onze eigen ruimtedimensie? Zijn aardrijkskunde en geschiedenis vanouds niet als zusterwetenschappen beschouwd en is het daarom toeval dat deze combinatie lange tijd in het leraarschap opgeld deed?

Onmisbaar in de sociaal-geografische studie acht ik met name een macro-historisch overzicht van het sociale en economische leven, meer nog dan een theoretische economie. Daarnaast zouden voorbeelden van micro-historisch onderzoek het procesdenken moeten ontwikkelen. De vraag is nu of van onze historische collega's met al hun wetenschappelijke verdiensten en toewijding een dergelijke functionele betrokkenheid op de sociale geografie-opleiding verwacht mag worden.

(Het kan een tegenstrijdigheid schijnen, dat ik wel de geschiedenis van het economische leven, maar niet de theoretische economie essentieel voor deze opleiding acht. Ik ben echter van mening, dat juist hier het onderscheid tussen de eigenlijke sociaal-geograaf en de economisch-geografische specialist ligt – zoals er ook een onderscheid is tussen de praktische econoom en de theoretische economist.)

Mogelijk zou in deze leemte kunnen worden voorzien door de historische geografie welke inmiddels binnen ons eigen instituut als zelfstandig vak tot ontwikkeling is gekomen. In tegenstelling tot vroeger gedane uitlatingen ben ik thans wel van mening, dat de historische geografie van grote betekenis zou kunnen zijn voor de sociaal-geografische studie – zowel materieel als formeel. Maar dan zou deze historische geografie ook functioneel op de geografie van de actuele samenleving gericht moeten zijn en ook hetzelfde materiële object – dus niet alleen het landschap, maar ook de bevolking in beider onderlinge samenhang – dienen te bestrijken. Behalve de relictten in het terrein en de oorkonden bestaan er ook nog rijke statistische bronnen welke aangeboord kunnen worden.

Daarnaast zou echter de historische denkwijze nog meer in de hoofdvak-studie zelve geïntegreerd kunnen worden, b.v. aan de hand van enkele goede historische sociografieën, alsook aan de analyse van statis-

tisch materiaal in historisch perspectief.

Tenslotte: zoals iedere rechtgeaarde geograaf kaartenstudie als vrijetijdsbesteding bedrijft, zo dient hij ook de lectuur van historische studies als een persoonlijke hobby te ontwikkelen.

Zoals reeds gezegd, bewijst de historische geografie ons reeds onschatbare diensten bij de beoefening der landschapsgeografie.

Van het begin mijner functie af heb ik getracht de in mijn leeropdracht en in het toenmalige Academische Statuut vastgelegde landbeschrijving verder te ontwikkelen tot cultuurlandschapsgeografie in duidelijk onderscheid van de sociale geografie als bevolkingsgeografie. Wetenschappelijk had het immers geen zin er een soort schoolgeografische statenbeschrijving van te maken. De enige mogelijkheid was hier 'land' te interpreteren als het Franse 'pays', d.w.z. een landschap in de zin van een visueel waarneembare zonale regio.

In drieërlei opzicht krijgt het door de mens beïnvloede of gevormde landschap recentelijk een steeds grotere betekenis. Vooreerst als een gegeven op welks karakter en structuur de planologie en de ruimtelijke ordening moeten voortbouwen. Verder door de opkomst van de ecologische stroming in de sociale geografie, waardoor de mens als milieuwezen in de ruimste – en dus mede landschappelijke – zin wordt opgevat. Dat ik de aan de biologie ontleende term 'ecologie' in sociaal verband nog steeds niet kan bewonderen doet hier niet ter zake. Tenslotte komt het landschap als leefmilieu voor de mens in deze tijd van milieubedreiging steeds sterker naar voren. Tegenover het ietwat kleurloze en abstracte begrip 'milieu' is het 'landschap' concreter en meer gestructureerd, derhalve operationeler. Men begint het zelfs al nader te onderscheiden, niet alleen naar vorm, maar ook naar functie, b.v. als 'recreatielandschap'. Laat mij trachten de betekenis van dit 'leeflandschap' nog iets nader toe te lichten.

Een cultuurlandschap is meer dan een louter fysiek milieu, laat staan een fysisch milieu, al is de natuur steeds aanwezig in grond, lucht, water en begroeiing. Doch in feite heeft men in de oecumene altijd te maken met een door de mens beïnvloed cultuurlandschap. Een dergelijk landschap krijgt culturele waarde en daardoor ook leefwaarde naarmate natuur en cultuur in dat landschap niet alleen functioneel, maar ook visueel een harmonie vormen in horizontale en verticale dimensies, in vorm, kleur en schaal. Deze harmonie bestaat uit een evenwicht in variatie of zelfs van tegendelen in een gestructureerde combinatie van elementen, waarbij bepaalde markante componenten – zoals een berg,

een rivier, een nederzetting of een verkavelingsvorm – aan dat landschap zijn identiteit kunnen verlenen. De afwisseling en de overgang in de structuurelementen, het randeffect van contrasterende elementen, de vloeiende lijn van de aanpassing der cultuur aan de natuur (b.v. in beplanting en wegaanleg) – dat alles is van de grootste betekenis voor het leefmilieu en als uiting van esthetische cultuur.

Het landschap heeft zowel gebruiks- als schoonheidswaarde. Het is de vraag of deze waarderungen geheel te scheiden zijn: men denke b.v. aan een gaaf polderlandschap. De waardebepaling hangt echter mede af van het doel waartoe de gebruiker het landschap wil laten dienen: een strand- of waterlandschap wordt zeer gewaardeerd voor recreatie, doch is minder geschikt voor bewoning. Bovendien is deze waarde afhankelijk van het seizoen en het weer i.v.m. de psychische reactie van de gebruiker: een in de lente betoverend en opwekkend bos kan op een druilerige najaarsdag van een beklemmende neerslachtigheid zijn.⁶

Behalve de geografie kennen ook de schilderkunst en de architectuur hun landschapsbegrip, doch uit een andere optiek. Het is meer wat in het Engels⁵ een 'scenery' heet, d.w.z. wat de stilstaande beschouwer vanaf één gezichtspunt overziet.⁷ De geograaf neemt het landschap letterlijk waar door er zich in te bewegen, het van alle kanten te bekijken en te letten op alle kenmerkende elementen in hun onderlinge samenhang. Zijn landschapsbegrip hoort meer thuis in wat wel een 'ecologisch complex'⁸ is genoemd. Dit landschapsbegrip is niet alleen fysionomisch bepaald, doch vereist tevens begrip voor de werking van natuur en historie.

Toch heeft de geograaf bij de waardebepaling van zijn landschap met de schoonheid daarvan te maken en even goed als de schilderkunst en de architectuur een geobjectiveerde esthetica hebben ontwikkeld moet ook de landschapsgeografie daartoe in staat zijn. De sociale geografie heeft dat namelijk nodig, omdat het mede een factor is in de leefbaarheid van het milieu naast de directe utiliteitswaarde daarvan.

Die waardebepaling van het landschap is een onontkoombare eis, wil men bestaande waardevolle landschappen kunnen handhaven en nieuwe waardevolle landschappen kunnen creëren.

Nu is praktisch ieder landschap multi-functioneel, d.w.z. dat de waardebepaling ofwel expliciet van één functie moet uitgaan, ofwel complex is. In het laatste geval kan men door middel van een gewogen puntentoeckenning voor elk der functies een cijfermatige waarde-bepaling voor het gehele complex nastreven. De eerste aanzetten voor een dergelijke waardebepaling zijn al aanwezig bij Kiemstedt.⁹ Ik wil

in dit verband echter speciaal wijzen op de exact-empirische waardering van nederzettingen welke Doxiades in zijn 'Ekistics'¹⁰ beoogt, waarbij deze de waarden koppelt aan de behoeften van de mens. Deze behoeften worden gemeten aan het gebruik dat de mens van zijn artefacten maakt. Deze wel wat behavioristische maatstaf kan niettemin ook voor de landschapswaardering goede diensten bewijzen. Het blijft echter de vraag of dit uitputtend kan zijn en of voor de culturele waardering van het landschap niet nog andere criteria ontwikkeld moeten worden. Doxiades ziet dit ook wel in en kent daarom aan de studie der historie een grote betekenis toe.

Uit een oogpunt van een dergelijke verfijnde landschapswaardering moet gezegd worden, dat er vaak zwaar is gezondigd door cultuurtechniek, bosbouw en stedenbouw. Wat het laatste betreft, zal het U duidelijk zijn, dat er ook van een 'stadslandschap' kan worden gesproken. Het onderzoek van de Sociografische Werkgemeenschap in de Amsterdamse binnenstad confronteerde ons met begrippen als monumentenzorg, stadsherstel en stadsvernieuwing, waarbij waardebepalingen uit een oogpunt van leefbaarheid en bestemming in het spel waren. Ik kan daar hier niet verder op ingaan.

Meer en meer wordt thans ingezien, dat in een ook morfologisch urbaniserende samenleving het rurale landschap onmisbaar is voor de mens. De waarde van dit landschap mag wel goed vastgesteld worden in een land, waar het steeds meer blootstaat aan de druk van bevolkingsverdichting en groeiende ruimtebehoefte. De 'Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland'¹¹ spreekt hierbij o.a. van de 'open ruimte'. Die open ruimte is echter geenszins een leeg landschap; het is een zinvol gevuld, multi-functioneel ruraal landschap, dat weliswaar niet langer louter agrarisch is, maar waar de aanwezigheid van het agrarisch bedrijf als ruimtebehoudend en natuurgebonden element toch een specifiek stempel heeft opgedrukt. Dit landschap heeft thans echter zoveel moderne functies te vervullen, dat er een hoogst intrigerende uitdaging is ontstaan om aan dat hedendaagse cultuurlandschap in ons Nederlandse verdichtingsgebied een bevredigende gestalte te geven ergens tussen romantiek en futurisme. Dat wil zeggen: niet monotoon en uniform, maar ruimtelijk en regionaal gedifferentieerd, aanknopend bij de door natuur en historie gegeven patronen. De aloude landbeschrijving als cultuurlandschapsgeografie dient deze patronen duidelijk en zinvol te maken als bouwstenen om bij de vormgeving aan het landschap mee verder te bouwen.

Het voorgaande stelt een vraag aan de orde, waarmee de sociale geografie bij haar verdere voortgang in het reine dient te komen, nl. in hoeverre zij genoodzaakt kan zijn waardeoordelen uit te spreken.

In het verleden heeft zij zich beijverd om het ideaal van een volledig objectieve, waarde vrije wetenschap zoveel mogelijk te benaderen. Als taak voor het onderzoek gold het constateren, rubriceren en interpreteren van verschijnselen in hun onderlinge samenhang. Door het gebruik van statistische cijfers en de toepassing van exacte technieken bij enquête-werk trachtte men het subjectieve element zoveel mogelijk uit te bannen – terecht, naar mijn mening. Maar het is zelfbedrog om te menen dat zulks helemaal kan – daar kom ik aanstonds nog op terug.

Ik meen echter, dat een levende en toepasbare sociale geografie welke geconfronteerd wordt met een actuele, reële maatschappij er niet aan kan ontkomen waardebepalingen over verschijnselen uit te spreken en het impliciet eigenlijk altijd gedaan heeft. Zojuist is dit bij de landschapsgeografie al gebleken en deze is in dit opzicht niet te scheiden van de sociale geografie, omdat zij beiden de mens als maatstaf hebben. Ik zou dus het z.g. evaluatie-onderzoek ook in deze zin opgevat willen zien.

Hoe is deze schijnbare tegenstrijdigheid tussen objectieve sociale analyse en waardebepalende uitspraken op te lossen? Mijn antwoord daarop is tweemaal.

Vooreerst circuleren al sinds lang in ons vak volstrekt legitiem geachte termen als 'onderontwikkeling', 'segregatie', 'a-socialiteit', 'criminaliteit', 'leefbaarheid', 'levensvatbaarheid', 'dysfunctioneel', 'hoog en laag op de maatschappelijke ladder' en vele andere meer, waarin onmiskenbaar waardeoordelen liggen opgesloten.

In de tweede plaats zou ik willen stellen, dat ik het mogelijk acht in ons vak tot op zekere – en naar mijn mening tamelijk grote – hoogte een empirisch te funderen en exact te meten sociaal-wetenschappelijke waardeleer te ontwikkelen. Dat zie ik als de taak van een evaluatieve sociale geografie in de meest wezenlijke zin. Dan pas worden de hier zojuist genoemde termen meetbaar en operationeel. Ook hier zijn de eerste aanzetten van onderzoek al aanwezig.

Als instructief voorbeeld wil ik hier het bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders noemen.

De achtereenvolgende aanpak der verschillende polders heeft de mogelijkheid geschapen in elke volgende polder te profiteren van de ervaringen met de voorgaande met behulp van nauwgezet sociaal-geografisch en ander onderzoek. Aldus konden de nodige correcties in het

beleid worden aangebracht.

Voor de eerste polders was de duidelijk waardebepaalde leidende idee – in het Engels 'guiding image' – die van een agrarische modelkolonie, geïnspireerd door Ter Veens sociografie van de Haarlemmermeerkolonisatie. Dit 'guiding image' leidde tot de selectie van jonge gezinnen als kolonistenbevolking, grotendeels met een positieve waardering van een talrijke nakomelingschap. Het evaluatieve onderzoek bracht een ongunstig perspectief aan het licht: in één generatie tijds zou de modelkolonie veranderen in een probleemgebied als gevolg van het tekort aan werkgelegenheid door de bevolkingsexplosie in een eenzijdig agrarisch gebied met vastgelegde bedrijfsgrootten¹². Alleen al om deze reden was een herziening van het 'guiding image', alsook van het daarop gebaseerde onderzoek noodzakelijk.

Hetzelfde geldt voor het nederzettingspatroon. Met grote openhartigheid toont de jongste Flevoland-atlas¹³ op p. 99 hoe men telkens weer het woonkernenplan van Oostelijk Flevoland heeft moeten herzien op grond van inzichten en waardebeoordelingen aan de hand van in de noordelijke polders opgedane ongunstige ervaringen. De afwijking van voor- en nadelen van het urbanisatieproces op het oude land en van de schaalvergroting in het algemeen heeft geleid tot een andersoortig bestemmingsplan voor de zuidelijke polders om de als ongunstig ervaren effecten te vermijden.

De weerslag van de Zuiderzee-inpoldering en -kolonisatie op het oude land, de kwestie van de plaatsing der landarbeiderswoningen, de keuze van verkavelingstypen en -maten: het zijn even zovele problemen, waarbij sociaal-wetenschappelijk aantoonbare en meetbare waardebeoordelingen in het geding zijn. Reeds in 1938 trachtte Van Heek¹⁴ tot een te weinig nagevolgde exacte waardemeting ook van z.g. sociale imponderabilia te komen.

Dit voorbeeld diende slechts om aan te tonen, dat hier een veld van sociaal-geografisch onderzoek ligt dat een eigen, nog systematischer te ontwikkelen aanpak vergt. Dat hier ook gevaren voor het objectieve onderzoek op de loer liggen, behoeft ik nauwelijks te zeggen, maar het is onmogelijk deze uitdaging te ontlopen. Indien de sociale geografie hier de aansluiting op de behoeften der maatschappij mist, dreigen haar arbeidsterrein en haar betekenis bedenkelijk te worden ingekrompen.

Met het voorgaande heb ik tevens willen betogen, dat de sociale geografie zich tegen subjectivisme dient te weren door zoveel mogelijk ge-

bruik te maken van meetbare criteria. Daarmee sluit zij aan bij de algemene tendentie tot toepassing van mathematische technieken in de sociale wetenschappen. Het is buiten kijf dat het sociaal-geografische onderzoek hierdoor een grote stimulans heeft gekregen.

Toch meen ik hier een waarschuwend woord tegen het gevaar van overschatting te moeten laten horen. Hierboven stelde ik reeds, dat wie van de mathematische technieken absolute zekerheid verwacht zich aan zelfbedrog overlevert. Tal van vooral jongere onderzoekers zijn het slachtoffer geworden van het geloof in de zekere uitkomsten van exacte mathematische bewerkingen, waaraan echter dubieuze gegevens ten grondslag liggen en daardoor de indruk maken van een kolos op lemen voeten. Ik denk hier met name aan de mondelinge enquête, waarvan de keuze en de formulering der vragen onvermijdelijk een subjectief element van de zijde van de onderzoeker⁸ behelst, terwijl de beantwoording – vooral van vragen waarin een opinie- of een herinneringselement schuilt – even onvermijdelijk een rationalisatie, dus een subjectief element van de zijde van de respondent bevat. Ook bestaand statistisch materiaal bezit, zowel van de zijde van de verzamelaar als van die van de onderzoeker, een element van selectie dat in het eerste geval geenszins relevant in verband met de onderhavige probleemstelling hoeft te zijn. Zo komen b.v. Linz & De Miguel in hun veel geroemde opstel over 'The eight Spains'¹⁵ op grond van min of meer toevallig aanwezig statistisch materiaal tot een naar mijn mening ook in de benamingen ongerijmde sociale stratificatie welke op haar beurt leidt tot een onaannemelijke sociaal-geografische indeling van Spanje.

Een schoolvoorbeeld van de wonderlijke resultaten, waartoe een om zo te zeggen blindelings uitgevoerde factoren-analyse kan leiden, trof ik aan in het T.E.S.G.-artikel van McConnell over 'The Middle East: competitive or complementary?'¹⁶

De auteur gaat daarbij uit van de opvatting, dat complementariteit van de deelnemende landen aan een economische unie altijd betere perspectieven biedt dan concurrentie door gelijksoortigheid. Voor mij is dit nog geenszins een uitgemaakte zaak en het zou er, dunkt mij, voor Benelux en E. E. G. wel somber uitzien, als het werkelijk waar was. Reeds dit uitgangspunt acht ik dus in zijn algemeenheid dubieus. Maar nu het verdere betoog. Op grond van een uitgebreide factoren-analyse van 25 geselecteerde (!) variabelen, waarvan in de betrokken landen statistische gegevens aanwezig waren, constateert de auteur tot verschillen tussen de betrokken landen – in mijn ogen geen verrassend resultaat als men van variabelen uitgaat. Of de statistieken betrouw-

baar zijn, blijft in het midden, want een controle is er niet op uitgeoefend. Door de genoemde analyse laten de 20 landen zich tot een vijftal groepen samenvatten, waarvan de auteur tot zijn vreugde vaststelt, dat zij op één uitzondering na onderling aaneengrenzend zijn. In zijn enthousiasme merkt hij echter niet, dat dit in niet minder dan drie van de vijf groepen niet het geval blijkt te zijn. Het merkwaardigste is echter, dat hij de mathematisch zo exact uitgewerkte verschillen automatisch als complementair beschouwt en op grond daarvan tot een gunstige basis voor economische samenwerking concludeert.

Het akelige is nu, dat deze bewerking voor het jaar 1960 bij een bewerking voor 1955 geheel andere resultaten laat zien, doch de auteur laat zich hierdoor niet uit het veld slaan en vraagt zich geen moment af of dit niet een aanwijzing zou kunnen zijn, dat zijn bewerking niet deugt.

De climax wordt wel gevormd door zijn opmerking tegen het einde van zijn artikel, dat Israël en de Arabische landen op grond van deze uitkomsten zulk een gunstige basis hebben voor een goede economische gemeenschap. En ziet: de auteur constateert ook inderdaad een omvangrijke handel tussen Israël en de tot zijn groep behorende Arabische landen. Deze opzienbarende onthulling blijkt echter te berusten op Israëls 'functional tie' met Cyprus, dat de auteur dan voor het gemak tot de groep der 'mainly Arab countries' rekent! (p. 91)

Uit dit geval rijst speciaal de vraag of men bij het macro-geografische onderzoek, waaraan momenteel zozeer behoefte bestaat, kan volstaan met een puur mathematische benadering. Zonder kennis van geschiedenis en cultuur lijkt het mij onmogelijk om begrip voor situatie en perspectief van het Nabije Oosten te verkrijgen en zo ben ik weer bij een mijner uitgangspunten terug.

In deze beperkte tijd heb ik slechts enkele voor ons vak relevante kwesties kunnen aansnijden welke mij inzonderheid ter harte gaan.

Tot slot moge ik nog een ogenblik stilstaan bij een fundamentele wetenschapskwestie van de laatste tijd, zoals die met name tot uiting komt onder de jongere onderzoekers. Ik bedoel het denken en werken vanuit het conflictmodel, waaraan o.a. het verschijnsel van de 'angry young man' is te danken.

Dat ik in dit model uiteindelijk geen heil zie, komt wellicht door mijn volkshogeschool-verleden, toen wij in de dreiging van geestelijke en stoffelijke crisis, alsook van Europese en maatschappelijke verscheurdheid ons inzetten voor redelijk overleg, voor het overbruggen

van geestelijke kloven en het opheffen van sociale spanningen – tussen de zuilen, tussen de standen, tussen de klassen, tussen stad en platteland, tussen de regio's en tussen de volkeren. Door deze beschouwing van mens en maatschappij ben ik gaan denken en leven vanuit het harmoniemodel.

Uit dit ideaal, of wellicht nog beter deze hoop, heb ik mijn werk trachten te doen. De vakgenoten zullen wel gemerkt hebben, dat ik binnen de sociale geografie de principenstrijd en de daarmee verbonden verkettering zoveel mogelijk uit de weg ben gegaan, doch veeleer gestreefd heb naar een grotere mate van overeenstemming en eenheid door de bereidheid goede elementen in andermans opvatting te aanvaarden. Het harmoniemodel dwingt tot luisteren om ieders mening tot haar recht te doen komen. Daarom leek mij ook het aanpassingsmodel dat in zwang kwam ten tijde dat ik mijn ambt aanvaardde¹⁷ verwerpelijk, omdat het de minderheid dwong zich naar de heersende meerderheid te richten en aldus die minderheid eigenlijk niet erkende.

De adept van het conflictmodel daarentegen heeft de neiging de meningen toe te spitsen tot extreme uitspraken; in plaats van zich luisierend in de andersdenkende te verdiepen, tracht hij deze te vernietigen; zijn ideologie is agressief en onverdraagzaam en leidt gemakkelijk tot autoritarisme.

Sinds de intrede van het conflictmodel een goed decennium geleden is de hatelijke en insinuerende manier van schrijven geenszins beperkt tot het studentenproza, doch valt die ook op te merken in wetenschappelijke publicaties. Dat is wel merkwaardig in een tijd, dat wetenschapsbeoefening steeds meer een kwestie wordt van samenbundeling, van teamwork af tot internationaal overleg toe. Verschil van mening en discussie zullen er altijd zijn, doch zij dienen een middel te blijven en geen doel in zichzelf te worden.

Dit conflictmodel slaat thans over van de wetenschap naar de universiteit zelve welke daardoor als werkgemeenschap verlamd wordt en in een chaos dreigt te ontaarden. Dat is met geen bestuurshervorming tegen te houden.

Destijds heeft Ter Veen vanuit het harmoniemodel de Sociografische Werkgemeenschap gesticht. Ik meen, dat wij die idee door vertrouwelijke samenwerking in hoge mate hebben kunnen realiseren. Het zou mij zeer aan het hart gaan, indien deze werkgemeenschap uiteen zou vallen – zowel voor de leden persoonlijk als voor de wetenschap. Dit geldt echter evenzeer voor de universiteit als geheel die naar mijn stellige overtuiging – en ik stel er prijs op dat van deze plaats nog een-

maal te mogen zeggen – alleen weer tot bloei kan komen, wanneer het agressieve conflictmodel plaats zal maken voor het redelijke harmonie-model, op grond van de diepere erkenning van de evenmens.

Dames en heren – ik dank U voor Uw aandacht!

Noten

1. Gaarne dank ik Dr. P. L. Ploeger voor enkele kritische kanttekeningen.
2. H. N. ter Veen: Van aardrijkskunde tot sociale wetenschap – keur uit de verspreide geschriften van –, 1950.
3. G. Sjoberg: *The Pre-Industrial City – past and present*, 1960.
4. 'Scientific American', Vol. 213, Nr. 3, 'Cities', sept., 1965.
5. C. Kluckhohn: *Antropologie en moderne samenleving*, Aulaboek, 1966.
6. Zie hiervoor o.a. het nog altijd belangwekkende werk van W. Hellpach: *Geopsysche – de invloed van weder en klimaat, bodem en landschap op het zieleleven van den mensch*, 1949; voorts ook T. Lemaire: *Filosofie van het landschap*, 1970, speciaal pp. 127 e.v. en pp. 189 e.v.
7. Zeer frappant in het overigens verdienstelijk naar exactheid strevende artikel van R. J. I. M. van der Ham, G. F. A. Schut en J. A. M. E. Iding: Een voorstel voor een nieuwe landschapstypologie naar visuele kenmerken, in: 'Stedebouw en Volkshuisvesting', nr. 11, nov, 1970, pp. 421 e.v.
8. Chr. van Paassen: Geografische structurering en oecologisch complex, in: *Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen., Tweede Reeks, LXXIX no. 3*, juli 1962.
9. H. Kiemstedt: Zur Bewertung der Landschaft für die Erholung – Beiträge zur Landespflege, 1967; voorts E. Smith-Romeyn: Een systeem van landschapswaardering uit een oogpunt van openluchtrecreatie, in: *Dokumentatiemap v. h. Congres 'Landschap en Leefmilieu'*, 1970.
10. C. A. Doxiades: *Ekistics*, 1968; zie ook Th. M. G. Guffens: 'Networks and Human Settlements' – een verslag van de Ekistic Month '70, in: 'Stedebouw en Volkshuisvesting', nr. 11, nov. 1970, pp. 438 e.v.
11. Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland, 1966, pp. 89–93 en pp. 100–122.
12. Zie speciaal H. ter Heide: *Demografische perspectieven van de Noordoostpolder*, Publ. Stichting Bevolkingsonderzoek i. d. Drooggelegde Zuiderzeepolders, 1957.
13. Atlas voor Flevoland, uitg. Rijksdienst IJsselmeerpolders, 1971, speciaal p. 99.
14. F. van Heek: *Economische en sociale problemen van de Wieringermeer*, 1938, speciaal pp. 84 e.v.
15. J. J. Linz & A. de Miguel: *The Eight Spains*, in: R. Merritt & S. Rokkan: *Comparing Nations*, 2nd ed., 1968, pp. 267–319.
16. J. E. McConnell: *The Middle East, competitive or complementary?* in: *Tijdschrift v. Econ. en Soc. Geografie*, LVIII, no. 2, 1967, pp. 82–93.
17. Zie hiervoor speciaal S. J. Groenman: *Sociale aanpassing*, oratie, 1952.